

EMLEKEZTETŐ KELEMEN LAJOSRA
(1877—1963)
SZÜLETÉSÉNEK
SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

SZABÓ T. ATTILA

KELEMEN LAJOS A SZEMÉLYES EMLÉKEZÉS FÉNYÉBEN

Nagy tudós csak az lehet, aki
embernek is nagy.

Melich János

1. Mikor Kelemen Lajos születésének százados évfordulója közeledtével dr. Kovács Lajos püspök úr és e folyóirat gazdája, dr. Erdő János teológiai tanár barátom arra szólított fel, hogy az ünnepelt személyével kapcsolatos személyes emlékeimből valamennyit vessek papírra, első gondolatom a feladat elől való kitérés volt. Magam ugyanis többször írtam hosszabb-rövidebb méltatást már életében, aztán meg körünkből való eltávozta után is az erdélyi történetírás nagy mesteréről, s úgy gondoltam: e jelentős évfordulón méltassák mások az ő emberi nagyságát és tudományos, illetőleg tudománypolitikai érdemeit. Az első gondolathoz való ragaszkodástól végül is a szerkesztőnek az a rábeszélő érvelése térített el, hogy a folyóirat ebből az alkalomból nem ünnepi méltatást vár tőlem, hanem azt, hogy magam, aki életem java részét az ő közvetlen környezetében örök tanítvány- és munkatársként töltöttem el, hozzam-vigyem „életközelbe“ a mai olvasóhoz az Ő — sajnos, a fiatalabbak számára élő valóságában már teljesen ismeretlen, a középkorúak és idősebb rendűek számára az elámitó tudás magasságában távoli, egyre inkább ködbe vesző — emberi alakját. Szeret-

tem volna a szerkesztőség adta egyes feladatot kettőssé bővíteni azzal, hogy Kelemen Lajosról nemcsak mint emberről szóljak, hanem méltassam tudományos és tudománypolitikai érdemeit is. Mert hiszen azt, a tudós emberi egyénisége és alkotó tudása között minden esetben megállapítható szoros összefüggést, amelyre a cím után álló jelige utal, legjobban éppen Kelemen Lajos példájával lehetne idő- és alkalomszerűen szemléltetni. Mégis egyrészt terjedelmi okokból, másrészt meg azért is ajánlatos volt lemondanom a feladat ilyen irányú bővítéséről, mert a Kriterion Könyvkiadó jóvoltából B. Nagy Margit gondozásában sajtó alatt levő tanulmánykötet bevezetője az ünnepeletnek nemcsak életét ismerteti, hanem igyekszik bemutatni szerteágazásában gazdag tudományos munkásságát, azaz elének állítja az ember mellett a tudó st is. Megmaradtam hát a nekem eredetileg kirótt feladat korlátai között.

2. Ezek után az erdélyi történelem tanítómesteréről való emlékeim között kutatgatva, válogatva, mindenekelőtt az első emberi találkozásról bennem élő emlékezéssel kell előhozakodnom.

Elnézést kérek a szerénytelenségért, de itt elsőként főiskolai tanulmányi indulásomról kell szót ejtenem. Az érettségi letétele után, 1924. őszén a kolozsvári református teológiára iratkoztam be. Itt már az I. év egyháztörténeti és filozófiai szemináriumain megmutatkozó érdeklődésem jutalmaként a Teológia akkori igazgatója és az említett két tudományszak áldott emlékű tanára, dr. Tavaszgy Sándor II. tanulmányi évemet azzal tette viszonylag gondtalanná, hogy egy 40 svájci frankos tanulmányi ösztöndíjat juttatott nekem. Bölcs tudománypolitikai meggondolásból igazgatónk azonban becsületbeli kötelességévé tette velem együtt a többi ösztöndíjas teológustársamnak is, hogy járjunk fel Kelemen Lajoshoz az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába, és egyháztörténeti levelesanyag másoltatása rendjén ismerkedjünk meg a levéltári kutatás és a forráskiadás előkészítését jelentő oklevél-olvasás-másolás kérdéseivel.

Az ösztöndíjasok közül elsőként és egyedül magam léptem be a Levéltár akkori őrzőhelyéül szolgáló Egyetemi Könyvtár második emeletén Kelemen Lajos három szobát magába foglaló hivatali helyiségébe. Akkor még csak a levéltárosi szoba hatalmas íróasztala mellett ülő, őszbe csavarodó hajú levéltárost, mögötte a falon a Báthory István lengyel királlyá választásáról szóló oklevél eredeti nagyságú, bekeretezett hasonmását (a lengyel rendek függőpecsétjeinek rengetegével), felette a bujdosó Mikes Kelemennek, odébb az Erdélyi Múzeum-Egyesületet alapító gr. Mikó Imrének, közelében a levél- és kézirat-tári gyűjtemény alapjait lerakó gr. Kemény Józsefnek és gr. Kemény Sámuelnek képe társaságában Szabó Károlynak, a múzeumi könyv- és levéltár első őrének, a polihisztor Brassai Sámuelnek, a múzeumi gyűjtemények első gondozójának, gyarapítójának hasonmása bizonyította, hogy a levéltár akkori gazdája milyen kegyeletes tisztelettel és megbecsüléssel őrzi, élteti a gyűjteményalapító és a gyarapító-gondozó elődök emlékét. Akkor még nem tudtam, hogy a levéltári vezető három hivatali szobáján kívül a Könyvtár épületének csaknem egész II. emelete is — fényűzően pazar berendezésével — Kelemen Lajos birodalma. De még itt, a három helyiségből álló hivatali részlegben is csak később kötöttem ismeretséget a másik két szoba súlyos tölgyfa szekré-

nyei nek katalógusanyagával, kihúzható fiókrengetegének a munkában lévő levéltári anyagot rejtő rekeszeivel és a nagyszerű kézikönyvtár polcainak pazar könyvanyagával.

És ha már személyes emlékezésről esik szó, úgy illenék, hogy ne csak a nagy levéltárost körülvevő, rá jellemző tárgyi világ futó képét villantsam fel, hanem — némi hatásvadászó stilisztikai felfokozással — arról a rendkívüli hatásról beszéljek, amelyet az íróasztaltól hirtelen felálló, nagytekintélyű levéltáros az előtte álló, gátlásoktól nem éppen mentes teológusra már az első pillanatban tett. Bármennyire kutatgatok azonban emlékeim rendjében — kertelés ide, kertelés oda —, be kell vallanom: nem lelek az első emberi találkozással kapcsolatosan egyetlen rendkívüli hatásra valló emlékfoszlányt sem. Ezt a szinte-szinte ünneprontó és magamat is csodálkozásra készítő vallomást azért bátorkodom ilyen nyílt őszinteséggel megtenni, mert hiszen ezzel egyben az emberi egyéniségnek arra a vonására is rámutatok, amelyet Kelemen Lajos emberi magatartásából első jellemzőként és hangsúlyozottan ki kell emelnem: az emberi és emberséges közvetlenségét. Mert nyilvánvaló: azért nem számolhatok be magam az első találkozás különleges emlékéiről, mert a megérkeztemkor asztala mellől felálló és felém néhány lépéssel közeledő Kelemen Lajos az első perctől fogva olyan keresetlenül közvetlen volt, mint több évtizedes együttlétünk egész tartama alatt mindig. Ez az évtizedeken át azonos magatartásbeli folyamatosság tüntethette el belőlem az első benyomás rendkívüli voltának emlékképét. Akkor persze nem láttam ezt ilyen világosan, csak a rákövetkező hosszas közelségben, másokkal való érintkezés alkalmával tett számtalan megfigyelés összegezésésként állapíthatom meg, hogy életemben senki magatartásában nem figyelhettem meg olyan mértékig az első pillanattól jelentkező emberi közvetlenséget és szolgálatkészséget, mint amelyet Kelemen tanár úr esetében magammal szemben már az első találkozáskor tapasztaltam.

3. Az emberi közvetlenségnek azonban vannak fokozatai, s ezt az első bemutatkozásra következő évtizedek együttléte során éppen elégszer és eléggé tapasztalhattam. Most az első jelentkezéskor még csak a szolgálatkészség közvetlensége mutatkozott meg a Tanár úr magatartásában. Pedig aligha sejtette ki vagyok és milyen célból jöttem, de a magatartás már is szívélyesen fesztelen volt. Mikor bemutatkoztam, majd megmondtam, kinek a szavával és milyen célkitűzéssel jöttem, a jóságos szemben öröm csillant meg, hisz — mint később tőle magától tudtam meg — a korombeli fiatalság soraiban addig nem akadt olyan, aki a levéltári polcokon szunnyadó levelesanyag nyugalma érdekldésével akárcsak ideig-óráig bolygatta volna.

Az ismerkedés első szavai után Kelemen tanár úr elmondta, hogy teológiai igazgatóknak ő hívta fel a figyelmét arra, hogy a Múzeumi Levéltárban lévő nagy és kis erdélyi családok gazdagabb-szegényebb levelesanyagában mennyi, az erdélyi református egyházkerület egyházközségeit, vezető személyiségeit, patrónusait, papjait, tanítóit és más alkalmazottait illető olyan levéltári darab van, amelyeknek rengetege sok-sok eddig ismeretlen adalékot szolgáltathat az erdélyi református egyház és egyben a romániai magyar művelődéstörténet számára. Noha addig is, azután is éppen eleget hallottam az erdélyi felekezetek és nemzetiségek közötti békés együttéléstről és az egymás

iránti megbecsülésről, de éppen elégszer tapasztaltam az egymás dolgai iránti közömbösséget, elzárkózást, sőt rosszhiszeműséget is. Meglepetés volt hát számomra, hogy az unitárius Kelemen Lajos menyenyire szívén viseli az erdélyi református egyháztörténetírás forrásfeltáró munkájának sorsát. Így hát mindjárt az első bemutatkozás alkalmával egy egész életre szóló útmutatást kaptam tőle a saját szűk közösségeink vélt vagy valóságos érdekein túlnéző, emelkedett szellemű emberi magatartás kötelező voltára nézve.

A Tanár úr felvilágosításából tudtam meg a továbbiakban azt is, hogy a református levéltári kutatónevelés gondolatát ő villantotta meg dr. Tavasz Sándor előtt. Igazgatónk aztán tudománypolitikai éleslátással felismerve a Rockefeller-ösztöndíjak kiosztásával kínálkozó kedvező alkalmat, lehetőséget, kísérletet tett velünk a távlatokra néző terv valóra váltása érdekében.

4. De e kitérő után ajánlatos visszatérnem az első találkozás alkalmára, hogy rámutassak, hogyan kezdte el Kelemen Lajos velem s biztonnyal a többi ösztöndíjossal is az oklevélolvasó-másoló munkát. Nem volt a kezdésben semmi professzoros nagyképűség. A bennünket akkor közvetlenül érdeklő anyagot őrző Levéltárról, annak jellegéről és az ott egybegyűjtött családi levéltárakról valamelyes felvilágosítást a vezető előrebocsátott ugyan, de aztán rögtön az oklevél-olvasó munka gyakorlatára tért rá. A tőle e célra már előre kiválasztott egyháztörténeti vonatkozású anyagból akkor mindjárt néhány, viszonylag könnyen olvasható XVIII. századi levelet véve elő, röviden elmagyarázta a levelek olvasásának és másolásának módszerét és követelményeit. Az előzetes tájékoztatás alkalmával előbb az akkor érvényben lévő másolási szabályzatnak útmutatását nagy vonásaiban ismertette. Fölhívta figyelmemet, hogy az előttem fekvő levél szövegét nem az egykori helyesírás megtartásával kell másolni, hanem mai helyesírással kell „átírni”. Előre óvott attól, ne bátortalanodjam el, ha a másolandó szövegben számomra olvashatatlan szó, betű, rövidítés vagy akár hosszabb szövegrész kerül elélem; hagyjak helyet a másolatban az ilyen betű, szó vagy szövegrész számára, és majd a másolatnak vele való összeolvasása rendjén pótoljuk a hiányzó részeket.

Az előzetes útmutatás meghallgatása és némi olvasási próba után azonnal hozzá is fogtam a nekem másolásra átadott levelek olvasásához, másolásához. Bevallom, bármennyire igyekezett is Kelemen tanár úr elsőként nekem „könnyen olvasható” leveleket adni, bizony csak nehezen silabizálgattam a régi szövegeknek szokatlan betűformáktól hemzsegő, addig soha nem látott rövidítésektől rejtelmes sorait. Meg aztán ahány levélíró, annyiféle betűformával, helyesírással írt szöveg került elélem. A sokféle helyesírást a korunkbeli helyesírással egységesíteni, ez sem tartozott a kezdő másoló könnyen elvégezhető feladatai közé. Ma már a levéltári kutatás mindennapos gyakorlatának félszázadán túl némi utólagos megnyugvással látom: az ilyen átírással másolás nemcsak azon a zéró fokon, amelyen én kezdő létemre akkor voltam, hanem a gyakorlottság későbbi magasabb szintjén is csak a tudományos érdekek veszélyeztetésével végezhető el. Éppen ezért azóta nemcsak az ilyen irányban igényesebb nyelvtörténeti kutatók, hanem a történészek is rátértek a betű szerinti másolás, illetőleg közlés mód-

szerére. Kutató élete utolsó negyedszázadában megjelentetett közleményeiben maga Kelemen Lajos is erre a másolási gyakorlatra váltott át.

5. Már előbb utaltam arra, hogy a magam silabizálgató-másolató munkáját a Kelemen tanár úrral együttesen végzett összeolvasás, a régiség latinus szavával, a kollacionálás mozzanata követte. Még mielőtt erről szólnék, sietek megjegyezni, hogy Kelemen Lajos, jó oktatói módszert követve, az első perctől kezdve nem állt a régi szövegeket nehezen baggató, körmölgető kezdő kutató mögé. Hagyta, hogy kinlódjék és egyéni képességeitől függően több-kevesebb sikerrel bajoskodjék a kezdet kezdetén nehéznek látszó, de rendre-rendre egyre könnyebbé, élvezetesebbé váló szövegolvasás, illetőleg másolás munkájával.

Az, hogy kezdő levéltári munkásként mennyire sikerült vagy nem sikerült a nehézségekkel megküzdennem, az aztán az összeolvasás rendjén tűnt ki. E munkamozzanat során a Tanár úr részéről a jó olvasóért szemtől szemben nem járt dicséret. A másolásbeli eredményeséget ő magától értetődőnek vette, de viszont ha a szövegnek előttem kiolvashatatlannak minősülő részéhez, a másolatban fehéren maradt foltokhoz értem, megrovó, kioktató észrevételekkel nem kedvetlenülített el. Természetesnek vette és ilyenek minősítette, sőt kedvesen maga mentegette a kezdő másolató botladozásait, a szöveg folyamatos kibetűzésében jelentkező megtorpanásait. Ma már nem tudom eldönteni, hogy vajon a szövegolvasásbeli magamra utaltság-e vagy az összeolvasásbeli bőséges útmutatás, sok-sok felvilágosítás segített-e inkább hozzá ahhoz, hogy viszonylag elég rövid idő, legfeljebb egy fél-év alatt olyan szövegolvasói gyakorlatra tettem szert, hogy rövidesen teológiai igazgatónk elejtett elismerő szavaiból kivehettem: Kelemen tanár úr szemben ugyan nem, de „hát megett” meglehetősen elismeréssel nyilatkozhatott a vállalt feladat végzésében tett előhaladásomról.

Az előzőkben elfelejtettem megemlíteni, hogy teológiai igazgatónk eléggé nem értékelhető szabadelvűséggel az ösztöndíjasoknak a levéltári munkára vonatkozó becsületbeli kötelezettsége tekintetében, a kötelezettség időbeli arányaira nézve semmiféle követelményt nem állított fel, illetőleg ilyen vonatkozásban semmi ellenőrzést nem gyakorolt. Amennyire magam erre most, több mint egy félévszázad távolából visszaemlékezhetem, az ösztöndíjasok meglehetősen lanyhán értelmezték a „becsületbeli kötelezettség” fogalmát. Erre együttlétünk alatt Kelemen tanár úr dohogó, rosszalló megjegyzései mindegyre emlékeztettek. Még én is, akiről pedig a Tanár úrnak — mint már említettem — kezdettől fogva elég jó véleménye volt, eleinte csak a teológiai tanrendi hét egyik „lyukas” délelőttjének néhány óráját töltöttem a levéltári dolgozószoza íróasztala mellett. Mikor azonban rájöttem, hogy Kelemen Lajos nemcsak a délelőtti munkaidőt, hanem mindennapos szabad délutánjai jó néhány óráját is munkahelyén tölti, engedélyével egyre gyakrabban járogattam fel délután, sőt nem egy esetben — a teológiai tanrendi órákat elmulasztva — délelőtt is a levéltárba. A levéltári anyaggal való mentől gyakoribb érintkezés, ismerkedés szenvedélye a Professzorról lassan-lassan átragadt az ügyetlenkedő famulusra is. Minthogy a délutáni bejárásra csak én kaptam „jogosítvány”-t, nagyon ritka eseteket kivéve, a Levéltár délutáni halálos csendjében külön-külön szobában dolgozva, a munkát semmi sem zavarta meg. Csak

néha-néha hallatszott ki a Professzor szobájából ingerült kifakadás vagy nyomában a magyarázkodó panasz, ha az átkozottan rosszindulatú tintásüveg felborult vagy a veszekedett tollszem felszakította az írópapír „pöszlékei“-t (csak tőle hallottam ilyen jelentésben ezt a szót!), és elmáztotta vele az írást. Az ilyen irányú szóbeli panaszt nem egyszer a harmadik helyiségből felhangzó éles csattanás előzte meg. Ilyenkor tudtam: a kajánul rosszindulatú tollszár a Professzor bosszúálló szándékának eredményeképpen hangsúlyos érintkezésbe került a szoba ártatlan kőpadlójával. Csak két—három évtized után jöttem véletlenül rá, hogy mikor a Tanár úr nem éppen szelíd hangnemben közölt, ékes minősítések kíséretében az ő bosszantására esküdt tollszemet használatalannak jelenti ki, magam akkor tudok a legjobban írni vele. Ettől kezdve nekem, aki szintén egész életemben acéltollszemmel írtam és ma is ezzel írok (alább ennek a történetét is elmondom), nem kellett a papírkereskedésekben jó tollszemet kajtatnom: gyufásdoboz-számra kapta a tanítvány tanárától ezt a nélkülözhetetlen munkaeszközt olyan mennyiségben, hogy az utolsó Kelemen Lajostól származó, használhatatlanná válsott tollszemet — hosszas körmölgetés után — csak nemrégiben vetette a papírkosárba.

Kezdetben — az ilyen meg más okok miatt — az indulatnak sokszor szertelen fokán jelentkező békétlenkedések meghökkentettek. Tapasztalatlanságomban nem tudtam, hogyan enyhítem, csillapítsam ezt a maga-emésztő indulatot. Meglehetősen hosszú idő kellett hozzá, míg rájöttem, hogy anekdota- és tréfakedvelő tanáromnak csak annyit kell mondanom: „Tanár úr, emlékszik erre meg erre az anekdotára...?“ Az anekdotikus emlék felvillantására eltűntek arcáról a bosszúság barázdái, mosolygóra fordult az előbb ingerültségtől szikrázó szem, s a következő pillanatban harsány kacaj jelezte a természetes gyógyszer azonnali hatékonyságát.

6. Amint már az elmondottak is bizonyítják, a Tanár úr nemcsak a levéltári kutatás bővületét ismertette meg a gondjaira bízott tanítvánnyal. Mindezen túlmenően emberismeretre, a történelmi élet valós szemléletére, a minden melléktekintetet kizáró igazságszeretetre, határozott, állhatatos emberi magatartásra, önzetlen szolgálatkészségre, a közösségi és magánéletben való feddhetetlenségre, a tudományművelés erkölcsi követelményeire, az ember és ember közötti mesterséges válaszfalak semmibevételére, az üres címkórság megvetésére és még annyi mindenre igyekezett nem erkölcsi prédikációval, hanem elsősorban személyes példaadásával nevelni egy olyan kavargó korban, amikor az ilyen erények hanyatlási szakaszában, illetőleg az ilyen hibák törében vergődő világban olyan kevés gerinc maradt töretlen és olyan kevés agy mentesült az ilyenfajta kórok, hibák ragályától.

A példamutatás nevelő hatása nemcsak egy tanítvány, hanem a vele kapcsolatba kerülő minden ember és közösség felé sugárzó nevelőerő volt. Ezt együttlétünk során éppen elégszer tapasztaltam. Minden igaz ügyben a közösség érdekében önzetlenül forgolódo számíthatott az ő fegyverbarátságára, de ugyanakkor nem volt nála kíméletlenebb szavú ostromzója, nem volt nála kérlelhetlenebb gátvetője, gáncsolója a közösségi dolgokban csalárdul ügyeskedő önzésnek.

Ez a megejtően emelkedett személyes emberi magatartás ugyan természetesen elsősorban azon a területen mutatkozott meg, amely te-

rületen őt kezdettől fogva — eleinte öntudatlanul, hovatovább egyre erősödő tudatossággal — példaképnek tekintetem: a tudományos élet, a tudományos munka területén. Ahogy, amilyen közvetlen előzékenységgel, parttalan szolgálatkészséggel fogadta a Tanár úr a legegyszerűbb embertől a nagy tekintélyű kutatókig, a köznapi embertől a közélet és az államélet legmagasabb fokán álló személyekig hozzáfordulót, az a külső szemlélőre nézve önkéntelenül, magától értetődően egy életre szóló kötelezettséget jelentett az emberekkel szemben való magatartás közvetlensége, szolgálatkész volta tekintetében. Külön ki kell emelnem, hogy a hétköznapi emberével szemben magatartásában nem volt vállveregető fölény, s a legtekintélyesebb hozzáfordulóval szemben sem érezte magára nézve kötelezőnek a meghunyászkodó, aláztoskodó szolgálatkészséget. Magatartásában mindig érezhette, érezte is a vele beszélő és távolról figyelő: ember áll emberrel szemben; nincs helye sem a fölénynek, sem a gerinctelen hajlongásnak.

7. Mivel az erdélyi történelem nagymesterével kapcsolatban — nemcsak szűkebb hazája határain belül, hanem annak határain kívül is — messze szállongott a hír legendás tudásáról és mindenkivel szemben megnyilatkozó végtelen szolgálatkészségéről, az emberek serege fordult hozzá a legkülönbözőbb természetű felvilágosításért. Ő aztán nap mint nap mindenkinek készségesen szórta tudása gazdag tárházából a felvilágosítások özönét olyan bőséggel, hogy az ámuldozó érdeklődő nemegyszer a rázúduló tudás-záporból alig-alig valamit jegyezhetett meg. Hogy aztán a szállongó hír milven aránvúvá fokozta Erdély-szerke Kelemen Lajos tudásának méreteit, arra nézve — egy alkalommal — ő beszélt el a következő anekdotikus történetet: Egyszer, ha jól emlékszem, Szamosúvárról egy egyszerű ember kereste fel. A bemutatkozás után arra hivatkozva, hogy neki azt mondták, Kelemen tanár úr mindent tud, kéri, mondja meg: ki volt az ő nagyapja? A mindentudással meggyanúsított csak nehezen állhatta meg, hogy szembe ne kacsogja a gyermek kérdéssel. De visszafojtva magát a derűt, ilvenféleképpen válaszolt: Először is: hogyan kívánhatja tőlem, hogy tudjam, ki volt az Ön nagyapja, mikor ezt még Ön sem tudja?! Aztán másodsor: Ha én ilvenféle kérdésekre is választ tudnék adni, a cirkuszban mutogathatnám magam, s jobban megélnék az ottani szerzeménvből, mint ahogy élek a levéltárosi fizetésből. — Jellemzőként mondtam el ezt a történetet. Nem tettem hozzá és nem vettem el a lényegből semmit. Ez persze csak rendkívüli, végtelen eset, legtöbbször valóban bebizonyosodott, hogy a Tanár úr felvilágosítást tudott adni a nekiszegett kérdésre.

A nagy Mesterrel kapcsolatos emlékeim rengetegéből egy másik jellemző eset is tollra kívánkozik. Ez az emlék a társadalmi, közéleti ranglétra ellenkező végletéhez tartozó személyhez fűződik. Csak hozzávetőlegesen emlékszem a történet időpontjára. Az 1930-as években történt, hogy az első világháború után felszabadult Lengyelország akkori nagy államfője, Pilsudszky marsall romániai látogatása során felkereste Kolozsvárt is, főként azért, hogy az erdélyi fejedelmi süveg mellett a lengyel koronát is viselő Báthory Istvánra nézve bizonyos felvilágosításokat kapjon. Ki adhatott ilyen vonatkozásban pontosabb, részletesebb felvilágosítást, mint éppen Kelemen Lajos?! A fejedelmi Erdélynek leggazdagabb forrassanyaga az Erdélyi Nemzeti Múzeum

Levéltárában az ő gondjaira volt bízva: a Báthoryak korának minden darabja megfordult kezén, és így a kor minden szereplője személyes ismerőse volt. A hivatalos hazai kísérőket is tájékoztatták erről, és ezért ők Pilsudszky marsallal Kelemen Lajos dolgozószobájába nyitottak be. A marsallnak már az első benyomás kellemes volt, hiszen a levéltárosi szék támlája mögött éppen a lengyel rendek Báthory Istvánt királyukká választó oklevelének fényképhasonmását pillantotta meg. De az első perctől megnyerte tetszését maga a Levéltár gazdája is. Kelemen Lajos a bemutatás után az államfőnek kijáró tisztelettel, de keresetlen közvetlenséggel hallgatta a jövetel céljára vonatkozó tájékoztatást. A feladott kérdésekre készségesen adta volna meg a választ, ha — tudott volna lengyelül, vagy azokon a nyelveken, amelyeken Pilsudszky a magas diplomácia és a társadalmi érintkezés szintjén értekezni szokott. Nem ismerve ezeket a nyelveket, a Tanár úrnak mentő ötlete támadt: a feltett kérdésekre latinul válaszolt. A marsall újabb, most már latin nyelvű kérdéseiből, válaszaiból kiderült, hogy ő is jól tud latinul. Mivel az államfő az első találkozáskor elbocsátotta kíséretét, így már akkor, majd az egymást követő napok magános látogatásai során a nagyjában azonos korú Pilsudszky emberileg nagyon közel került Kelemen Lajoshoz. A latin nyelvű eszmecsere rendjén bizonytalansággal el-elcsodálkozott azon a sok új ismereten, amelyet lengyel királyukra vonatkozóan a levéltárostól hallott. Noha a kettejük érintkezése csak egy néhány alkalomra korlátozódott, a marsall őszinte nagyrabecsüléssel vett a Tanár úrtól búcsút. S hogy ez nem a történet utólagos felnagyítása, mutatja az, hogy Pilsudszky Lengyelországba való visszaérkezése után sem feledkezett meg róla. Jóllehet Kelemen Lajosban is kitörőhatalommal élt tovább az államfővel való együttléti emléke, mégiscsak meglepetést jelentett számára az, hogy már néhány héttel az államfői látogatás után megérkezett számára a lengyel lovagrend magas kitüntetése. Az meg aztán megint Kelemen Lajosra jellemző, hogy környezetében senki előtt nem emlékezett meg az államfői elismerés e szép jeléről. Magam is csak úgy tudok róla, hogy — egy-két évtizeddel később egy alkalommal, mikor fiókja renetegében nem lelt meg valamit, segítségére sietve, nem az ugyan, amit kerestünk, de maga a szép kitüntetés kezembe akadt. Érdeklődésemre aztán nem tudott kitérni a válaszadásban az elől, hogy legalább nekem elmondja a történeteket olyanformán, amint azt az előzőekben előadtam.

S ha már sort kerítettem az államélet legmagasabb fokán álló Pilsudszky marsallal kapcsolatos, a találkozó mindkét szereplőjére jellemző történet feljegyzésére, tegyek említést egy másik olyan esetről is, melynek rendjén Kelemen Lajos a korabeli társadalmi ranglétra legmagasabb fokán álló egyik arisztokrata nőtagjának adott anekdotikusan jellemző választ. Előzetes tájékoztatásként előre kell bocsátanom, hogy a levéltárosi szoba ajtaján bekopogtató érdeklődők, felvilágosítás-kérők között szép számmal voltak arisztokraták is. Kelemen Lajos az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkári posztján töltött több mint egy év, tizedes szolgálata rendjén nagyon közeli hivatali és természetesen személyi kapcsolatba került az erdélyi társadalom minden rétegével, és így az arisztokrácia tagjaival is. Ezeket a kapcsolatokat ő nem a maga, hanem az Egyesület érdekeinek szemmel tartásával gyümölcsöztette egyebek mellett úgy, hogy rávette a nagy és kis családi levéltárak

birtokosait, hogy levéltári anyagukat megőrzés végett az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának adják át. Minthogy ilyen irányú fáradozása rendkívül eredményes volt, a múzeumi Levéltár rövidesen az erdélyi családok levelesanyagának hatalmas gyűjtőlevéltárává fejlődött. Éppen ezért, ha valamely család valamilyen familiáris ügyben tájékozódni akart, a levéltárak anyagát, és az egyes családok történetét egyedül, de alaposan ismerő Kelemen Lajoshoz fordult felvilágosításért. Egy ilyen alkalommal a Levéltárban magánosan dolgozó levéltárost egy arisztokrata nő kereste fel. Miután biztonnal megkapta kérdéseire a legavatottabb személytől a választ, ezt az értetlenkedő kérdést tette fel: Mondja, Tanár úr! Nem unja magát e g y e d ü l e közt a sok poros irat között? — Méltóságos Asszony — szölt az unatkozással gyanúsított —, ha benyúlok ebbe a dobozba, császárokkal, királyokkal, fejedelmekkel társalgok; ha meg ennek a doboznak a levelesanyagát forogatom, püspökök, papok, professzorok, írók, orvosok, művészek, tudósok, kézművesek élénk társalkodásának, hadvezérek, közkatonák kardcsörtetésének, fegyverforogtatásának vagyok néma hallgatója, tanúja; abból a másik dobozból kivett levél jobbágyok panaszát jajgatja felém. Ha ebben az irányban tovább kíváncsiskodom: egy-egy levélkétegből az udvarbírák és a nekik kiszolgáltatót „nemtelenek” szenvedélyes pántolódásában, perpatvarkodásában veszek hallgatógon részt. Hogy unnam magam? Kinek van ennél jobb, érdekesebb, színesebb társasága Kolozsvárt? — Így vallott a nagy levéltáros a munkahely „unalmáról”.

8. De a másokkal szemben való magatartás érzékeltetésére az imént elmondottak után megint a magam legszemélyesebb emlékeiből villanthatok fel néhány a tanárra és tudományos nevelőre nézve, gondolom, jellemző mozzanatot. A tanár és a tanítvány kapcsolata az ismeretség első évtizedében nem volt folyamatos. Az 1925 őszén kezdődő és az 1925—1926. teológiai év alatt folytatott levéltárosi famuluskodásomra következő tanulmányi évet magam a Skót Allamegyház (Church of Scotland) ösztöndíjával az edinburghi és a st. andrewsi egyetem református teológiai karán töltöttem. Az egy éves „kiesés” azonban nem párologtatta el belőlem sem az érdeklődést, sem a munkakedvet: az 1927 őszén kezdődő IV. teológiai évem alatt tovább folytattam a levéltári anyaggal való bíbelődést annak ellenére, hogy a Rockefeller-ösztöndíj csak egy évre szölt. Ekkor azonban már kevesebb szabad időm volt, mert tanítványokkal kellett bajlódnom, és különböző munkák vállalásával kényszerültem gondoskodni létfenntartásomról. Kelemen Lajos vezetésével azonban már annyira haladtam ekkorig a kéziratok anyag olvasásának és másolásának munkájában, hogy tanárom, a maga életéből ismerve a magamfajta szegénylegény nehézségeit, fizetési másoló munkát is juttatott nekem.

Éppen egy ilyen fizetési munkával jelentkezett az első vihar a tanár és a tanítvány derűs kapcsolatában. Nem a megszépítő messzeség mondatja velem, „történelmi tény”, ezen az elsőn kívül még csak egyszer, tehát eszményien nyugalmas kapcsolatunk rendjén mindössze kétszer tört ki köztünk, szerencsére, valóban csak futó égháború. Időbelileg az első kezdődött dörgés-villámlások közepette. Sietek megjegyezni: természetesen nem a tanár, hanem a tanítvány hibájából támadt akkor is az ézengés. Mert az volt a javából! Aki az olvasók közül sze-

mélyesen ismerte, az tudja: A Mester igazán jólelkű, határtalan segítőkészséggel „megvert” lélek volt, de ha felbosszantották, ugyancsak tudott háborogni. Az a bizonyos első alkalombéli vihar így keletkezett: professzorom Gyulai Pálnak, ha jól emlékszem, Szabó Károlyhoz, az Erdélyi Múzeum könyvtárának első igazgatójához, a nagy bibliográfushoz írt baráti leveleit adta ide nekem másolás végett. Nem vettem idejében észre, hogy — tintanyaló létemre — ujjaim összetintázták, s nem azt sem, hogy ennek sajnálatos következményeként hamarosan nem kívánatos foltok éktelenkedtek nemcsak saját másolatomon, hanem Gyulai egyik-másik levelének eredetijén is. Következett, azaz — csak következett volna a Kelemen Lajossal való összeolvasásnak más körülmények között nyugalmasan lefolyó mozzanata. Igen ám, de mihelyt a Tanár úr megpillantotta az első levelen rútolkodó tintafoltot, éktelen haragra gerjedt. Nem éppen a legnyugodtabb hangnemben, és nem éppen ékes minősítések kíséretében szememre hányta, hogy már bennem is, akiben eddig bízott, csalódott, mert hát ilyen meg amolyan hanyag, felületes, gondtalan s még mit tudom én mi minden rossz tulajdonságokban fertelmeskedő perszóna nem vagyok. Magamba roskadva, megsemmisülten hallgattam. Nem bántam volna, ha kénköves lángok kíséretében megnyílt volna alattam a föld... Az iszonyú büntudattal együtt kavargott bennem a fájdalom, hogy tanáromat így felbosszantottam. De berzenkedett az ifjonti önérzet is az elkövetett „bűn” miatt elszenvedett „aránytalanul” nagy büntetés hallatán. Az összeolvasás ilyen előzmények után természetesen meg sem kezdődött. Akkor is, azután is tapasztaltam, tanítómesterem az ingerültség felviharzása után jó ideig, nem ritkán soha többet nem tud azzal a dologgal foglalkozni, amely benne felkorbácsolta az indulatot. Ekkor már késő dél felé járt az idő. Mikor a Professzort felbosszantotta valami, rendszerint elhagyta azt a helyiséget is, ahol a bosszúság meglepte. Ezúttal is a legtávolabbi raktárhelyiségbe vonult el — ahogy ő szokta mondani — valami „tollutépő” munkát végezni. Felhasználtam pillanatnyi távollétét, és búcsúvélen somfordáltam ki a dolgozószobából... Szerencsére nem találok a folyosón sem vele. Miután a kisirülesi elhajlást sikeresen végrehajtottam, útközben a konviktus felé tartva, meggyökeresedett bennem a „szilárd” elhatározás: ilyen bűn, ilyen megszegyenülés után nem teszem többé be a lábam a Levéltárba. Letörtén, étvágytalanul fogyasztottam el az ebédet. Fél kettő tájt keltem fel az asztaltól... Utána nem tudtam dolgozni. Szégyenkeztem... Háborogtam... De az órák teltével megingott bennem a déltáji „szilárd elhatározás”, s mikor a szokásos délutáni levéltárba menés ideje eljött, egyszer csak délutáni sétám közben utam a Levéltár felé kanyarodott... A Tanár úr már ott volt. Kopogtatásomra azonnal jött a bebocsátó „szabad”... Büntudattal és szorongva léptem be... Hátha kiutasít... És akkor következett számomra a még nagyobb megszegyenülés... Tanárom elém sietett, szabadkozott, kért, hogy ne vegyem zokon a délelőtti történeteket, de igazán értsem meg, mennyire szereti, milyen nagyon félti a Gyulai-leveleket, és egyáltalán a levéltár minden darabja milyen drága neki. Igazságtalan volt velem szemben — mondta —, hiszen ez megtröténhetik bárkivel... Különben is én ilyen meg amolyan vagyok... S aztán következett a délelőtti „értékelő” minősítések olyan visszája, amelyet már viszolygok papírra vetni. Nekem kellett a Pro-

fesszort megnyugtatom, nekem kellett bizonygatnom, hogy igaza volt, jogos volt a felháborodása, s én egész életemre megtanultam, hogy az eredeti darabokra való gondos vigyázás a levéltárban forgolódo számára elengedhetetlen kötelezettség stb . . stb. Mint ahogy úgy is volt: leckét kaptam. Egy életre szóló tanítást . . . S utána köztünk minden a régiben maradt, illetőleg . . . Mintha a kettőnk közötti viszony még melegebbé vált volna az első nagy vihar után . . . Ahogy ez már az emberi élet más területén is megeshet néha.

Közbevetőleg meg kell jegyezmem: korántsem valami irányomban érzett különleges rokonszenv, nem a magam „személyes varázsa” készítette Kelemen Lajost erre a magatartásra, hanem igazságszeretete. Nem egy esetben úgy viselkedett másokkal szemben is. Egyik volt középiskolai tanítványa, Lakatos István mérnök és zenetörténetíró barátom nemrég beszélt el a következő esetet: Zenetörténeti munkálkodása kezdetén tudomást szerzett arról, hogy az Erdélyi Múzeum Kézirattárában volt tanára kezelése alatt van — ha jól emlékszem — a zeneszerző Ruzicska Józsefnek egy operája. Mi sem volt természetesebb, mint hogy felkeresse kedves tanárát, és engedélyt kérjen a kézirat tanulmányozására. Mikor Kelemen Lajos meghallotta, hogy mérnök tanítványa zenetörténeti kérdéssel óhajtott foglalkozni, azt mondta: menjen és végezze a maga mérnöki munkáját, és ne kontárkodjék bele a mások kérdéskörébe. Telt-múlt az idő . . . Barátomat az erdélyi zenetörténeti kutatás területén végzett úttörő munkássága elismeréseként az Erdélyi Irodalmi Társaság tagjai közé választotta. A tagavató ülésen váratlanul felszólaló Kelemen Lajos az új tagot üdvözlő szavaiban — barátom legnagyobb meglepetésére — maga említette fel a volt tanítványával szemben tanúsított elutasító magatartás történetét, és — önnönmaga nyilvános hibáztatásával — utólagosan elnézését kérte a történetekért.

Azt is írhatnám, hogy kettőnk viszonyában viharok az volt az egyetlenben egy, amelyről az előbbieken számoltam be . . . Mert hiszen a második, amelyre már megelőzőleg céloztam, az elsőhöz képest csak hirtelenjében támadt és hamarosan elülő szél, csak futó permetezés volt. Ez is másolási munka rendjén esett meg. Jól emlékszem: a nagy Wesselényi Miklós rendkívül érdekes, őt és a kort egyaránt érdekfeszítően tükröztető naplója másoltatásával igyekezett a Tanár úr szűkös anyagi helyzetemen nekem valamelyes segítséget nyújtani. Minthogy külföldi ösztöndíjas koromban egy jó angol töltőtollat szereztem, ez nemcsak az előadásokon való jegyzetkészítéskor, hanem a levéltári másolás alkalmával is megfelelőbb íróeszköznek látszott a mártogatással, tintásüveg-feldülés veszélyével együtt járó acélhegyes tollszár használatával. Igen ám, de a töltőtoll állandó használata lágyabbá, bizonytalanabbá, határozatlanabbá teszi a vele írt betűk alakját: például az *u* és az *n*, az *a* és az *o*, az *h* és az *k* meg néhány más betűpár írásképe olyan veszedelmesen hasonlít egymáshoz, hogy ez a kézirat nyomdai munkálatai közben a szedőben és a kefélynyomat javítójának munkájában nagyon sok bizonytalanságot, nehézséget okoz. A naplómásolat összeolvasása rendjén Kelemen Lajos gyakorlott szemre észrevette, hogy a töltőtollas tanítvány írása a züllés útjára kerülésnek már nem a kezdeti fokánál tart, velős rövidséggel így foglalta egy mondatba intelmét: Dobja el azt a töltőtollat s írjon acéltollhegyvel

E tilalmat nyomban bőséges, a töltőtoll tűzre való voltát illető magyarázat követte... Ezúttal is igaza volt... Miután utasítására acéltoll-heggyel átjavítottam a töltőtollas szöveget, a levéltári munkában magam a továbbiakban máig terjedő érvénnyel csak régimódi tollszárba tett acéltollszemmel körmöltem és körmölöm a cédulák rengetegét.

És aztán... sem kezdő tanítvány koromban, sem később, mikor a nagy tanítómester és rendkívüli ember barátságába fogadott, soha még futó félreértés sem zavarta meg kettőnk eszményi kapcsolatát.

9. A közvetlen, a továbbiakban zavartalan személyi kapcsolat évei a teológiai tanulmányok befejezése után, az egyetemi tanulmányok idejére átterjedtek. Magam ugyanis tanítónő édesanyám és ugyane körben buzgólkodó legidősebb nővérem nyomdokait követve, a „nagypapi” minősítést, azaz a lelkeszségre képesítő oklevelet már mint első éves magyar—angol—világtörténelem szakos egyetemi hallgató szereztem meg. Egyetemi hallgató koromban a Tanár úr választott szaktárgyak irányába fordította kutatói érdeklődését: ráirányította figyelmemet az ugyancsak az ő gondjaira bízott múzeumi kéziratárnak irodalomtörténeti vonatkozású kincseire. Megismertetett a kéziratárban lévő kéziratok verses- és énekeskönyveknek olyan becses darabjaival, mint amilyen a Vásárhelyi daloskönyv (1670 körül), Kádár énekeskönyv (a XVII. sz. közepéről való énekeskönyv megmentőjének, az unitárius Kádár József, dési polgári iskola igazgatójának, Dés és Szolnok-Doboka vármegye monografusának emlékét őrzi), Torockói Zsigmond daloskönyve (1689), Bocskor daloskönyv (1716) és sok más. Az ismerkedés eredményeként még egyetemi hallgatói évem elsőjén az Erdélyi Irodalmi Szemlében és külön az Erdélyi Tudományos Füzetekben György Lajos 1929-ben közzétette az Erdélyi Múzeum kéziratok énekeskönyveiről írt könyvészeti tanulmányocskámát. Sem ez a tanulmányom, sem a további kutatás eredményeként a magyar egyházi és világi énekeskönyvekről néhány évvel később, 1934-ben megjelentetett összefoglaló könyvészeti munkával, doktori dolgozatommal nem szolgálhattam volna a szaktudomány érdekeit Kelemen Lajos ösztökölése és a kéziratok anyag szakszerű leírására oktató kezdeti segítsége nélkül. De alig van ezen kívül is — főként korai írásaim között — kisebb-nagyobb cikkem, tanulmányom, önállóan megjelent kötetem, amelyeknek sorai mögött ne lenne ott az Ő segítő keze vagy legalábbis iránymutató, végtelen igényességet követelő szelleme. S az, hogy az egyetemi évek befejezése után az irodalomtörténeti-könyvészeti vizsgálódásoktól a helynévtörténet, majd a nyelvtörténet irányába hajoltam el, az meg igazán azzal hozható kapcsolatba, hogy a levéltári forrásanyag ilyen irányú használhatóságára is az ő közleményei és még inkább személyes irányítása, felvilágosító adó készsége terelte rá figyelmemet. Ő ismertette fel velem a célt és fokozta bennem kitartó munkára készítően a céltudatot. Nagy kéziratok Erdélyi Helynévtörténeti Adattáram 80 egynéhány doboznyi anyaga éppen úgy sohasem gyűlt volna egybe az Ő kezdeményező, útmutató közleményei, személyes ösztökélése nélkül, mint ahogy aligha jelentek volna meg azok a helynévtörténeti adattárak megfeldolgozások, amelyeknek sora nem az ő és nem az én szándékom határozottsága miatt szakadt meg. S hogy a tőle kapott hatás fokát további beismeréssel érzékeltessem: a tőle belém átsugárzó levéltári bűvölet nyugőzött le egy életre szólón olyan mértékben, amely képessé tett a Szótörténeti Tár

nem csekély odaadást és erőt kívánó gyűjtő- és feldolgozó-munkájának végzésére.

10. Noha ilyen mérvű hatásról a kortársak közül aligha számolhat be más kutató, nincs századunk Erdély történetével foglalkozó munkásai közül egyetlen hozzá forduló sem, akinek ne volna köszönni valója a tőle kapott felvilágosításokért és útmutatásokért. Minthogy a hálás és hálátlan kutatók kérdéseiről az Ő közelesen megjelenő kötetének bevezetőjében részletesebben szólok, itt csak arra utalok, hogy nemcsak a történetírás, hanem az írók sem vonhatták ki magukat az ő tudása és személyes hatása bűvköréből. Erre nézve csak a Móricz Zsigmonddal való kapcsolatát említem meg. Mikor a 30-as években Móricz az Erdély-trilógia írására készülődött, a történeti helyszínnel való ismerkedés céljából beutazta tájainkat. Az elámító tudásról hozzá is eljutott hírtől ösztökélve, Móricz kolozsvári tartózkodása alatt meglátogatta Kelemen Lajost is. Megelőzőleg már áttanulmányozta az őt érdeklő kornak a kiadványokban rendelkezésére álló forrásanyagát, illetőleg történeti irodalmát, de az így szerzett gazdag ismeretek birtokában is elámult azon, hogy milyen sokrétűen, milyen bensőségesen, mennyire teljes életszerűségében ismeri a nagy levéltáros az erdélyi múlt világát. Hogy nagyon sok újat hallhatott és sokat hasznosíthatott a hallottakból történelmi regényében, arról két tagadhatatlan tény beszél. Az egyik ez: A hármaskönyv második részének, *A nagy fejedelemnek* egy példányát Móricz olyan ajánló sorok kíséretében juttatta el Kelemen Lajoshoz, amelyben köszönetet mond a regény két lapján felhasznált, levéltáros-barátjától hallott remek látomásért. — A másik — a Móriczban Kelemen Lajosról kiformalódott véleményt eláruló trilógiabeli tény az, hogy a regényciklus egyik mindentudó szereplőjét a regényíró éppen *Kelemen deák* néven és olyan jellemzés kíséretében szerepelteti, amely jellemzés tökéletesen illik Kelemen Lajosra.

11. Az évforduló közeledtével kapott felszólításra az előbbieken a Kelemen Lajosra vonatkozó emlékeim közül a rá és a vele kapcsolatba került kortársakra legjellemzőbbek papírra vetésével, lehet túlon túl terjedelmessé és személyessé tettem ezt az ünnepi emlékeztetést. Mégis remélem, hogy az ez alkalomból megjelenő sok ünnepélyesebb hangú méltatáshoz Kelemen Lajos alakjának bemutatásával olyan nemes emberi és emberséges vonásaira villantottam rá, amelyek csak a közvetlen közelében évtizedeken át dolgozó tanítvány emlékezetében élhetnek s lejegyzetlenül vele együtt vesznek el.

Dr. TULOGDI JÁNOS

TALÁLKOZÁSAIM KELEMEN LAJOSSAL

1918-ban, egy szép tavaszi délelőtt egyedül kísétáltam a Bácsitörökba. Egyenesen az elején levő, természetjárók által Angyalkútnak nevezett forráshoz mentem szomjamat oltandó. Az előtte lévő tisztáson egy férfi körül kis gyermekek nagy csoportja állt, láthatólag tanár és ta-